

Pandemi Sürecinde Çevrimiçi Yürütülen Ev Programı ve Uygulamalar Üzerine Bir Olgu Sunumu

Olgu Sunumu/ Case Report

 Seda KILIÇ, Çocuk Gelişimi Uzmanı
 Emine ARSLAN KILIÇOĞLU, KTO Karatay Üniversitesi

Öz

Dünyanın sistematiğinde değişimler yaratan pandemi süreci, hayatımızın birçok alanında olumlu ve olumsuz değişikliklere neden olmuştur. Yaşamın her alanını farklı boyutlarıyla etkileyen pandemi, eğitim uygulamalarında da farklılıklar yaşanmasına sebep olmuştur. Toplumların evde kaldıkları ve sokağa çıkma yasaklarının olduğu bu dönemde tüm iletişimin dijital olarak sağlanması gerekliliği çevrimiçi eğitimleri gündeme getirmiştir. Eğitimin çevrimiçi yürütüldüğü bu süreçte özel eğitim alanında da çevrimiçi uygulamalar gündeme gelmiştir. Özel gereksinimli bireylerin eğitimde sürekliliğinin gerekliliği nedeniyle çevrimiçi uygulamalar kaçınılmaz hale gelmiştir. Özellikle yurt dışında farklı sınırlılıkları olan Türkiye'den göç eden aileler için farklı arayışlarında ortaya çıktığı görülmüştür. Bu çalışmada Hollanda'da yaşayan otizm spektrum bozukluğu tanısı alan özel gereksinimli birey ve bu bireyin ailesi ile, Türkiye'de Özel Eğitim kurumunda çalışan çocuk gelişimi uzmanı yönetiminde çevrimiçi yürütülen evde yapılması önerilen ve takibi yapılan uygulamalara olgu sunumunda yer verilmiştir. Çalışma, tanımlayıcı araştırma yöntemlerinden olgu sunumu olarak çalışılmıştır. Olgu sunumunda yaklaşık altı aylık uygulamalar paylaşılmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda olguda, Ö.'nün göz teması kurma süresinin 1-2 saniyeden 12-13 saniyeye uzadığı tespit edilmiştir. Ayrıca masada oturma davranışının geliştiği ve bununla birlikte masada oturma süresinin 40 dakikaya kadar uzadığı tespit edilmiştir. Ayrıca çevrimiçi çalışma sürecinde duyu hassasiyeti nedeniyle Ö.'nün yapamadığı "tırnak kesme, saç kestirme ve diş fırçalama" becerisinin kapsamlı bir planlama ile çalışılması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler

Uzaktan eğitim,
Ev programı,
Otizm,

Makale Hakkında

Gönderim Tarihi: 08.11.2021
Kabul Tarihi: 14.11.2021

A Case Report on Home Program and Applications Conducted Online During the Pandemic Process

Abstract

The pandemic process, which has created changes in the systematic of the world, has caused positive and negative changes in many areas of our lives. The pandemic, which affects every area of life with different dimensions, has also caused differences in educational practices. In this period when societies stay at home and there are curfews, the necessity of providing all communication online has brought online trainings to the agenda. In this process, where education is carried out digital, online applications have also come to the fore in the field of special education. Online applications have become inevitable due to the necessity of continuity in education of individuals with special needs. It has been observed that there are different searches for families who immigrated from Turkey, who have different limitations abroad. In this study, an individual with special needs diagnosed with autism spectrum disorder living in the Netherlands and the family of this individual and the practices that are recommended and followed at home under the management of a child development specialist working in a Special Education institution in Turkey are included in the case report. The study was studied as a case report, one of the descriptive research methods. In the case report, about six months of applications were shared. As a result of the studies, it was determined that the time of making eye contact of the patient increased from 1-2 seconds to 12-13 seconds. In addition, it was determined that the behavior of sitting at the table improved and the sitting time at the table was prolonged up to 40 minutes. In addition, it is recommended that the skill of "cutting nails, cutting hair and brushing teeth", which Ö cannot do due to his sensory sensitivity, should be studied with a comprehensive planning during the online working process.

Keywords

Distance education,
Home program,
Autism,

Article Info

Received: 11.08.2021
Accepted: 11.14.2021

(Atf- How to cite)

Kılıç, S., Arslan Kılıçoğlu, E., (2021). Pandemi Sürecinde Çevrimiçi Yürütülen Ev Programı ve Uygulamalar Üzerine Bir Olgu Sunumu. *Çocuk ve Gelişim Dergisi*, 4(8), 104-116

Sorumlu Yazar: Seda KILIÇ, sedakilic27@outlook.com

Giriş

Pandemi süreci toplumların yaşam biçimlerini farklı düzeylerde etkileyerek daha önce deneyimlenmeyen durumların yaşanmasına neden olmuştur. Tüm dünyanın başa çıkmaya çalıştığı bu dönemden etkilenen süreçlerden biri de eğitim öğretim faaliyetleri olarak görülmektedir. Özellikle özel gereksinimli bireylerin yüz yüze eğitim sürecinin bu dönemde çevrimiçi olarak uygulanması da eğitim öğretim faaliyetlerine ilişkin önemli bir değişimi ifade etmektedir. Özel gereksinimli bireylerin ve ailelerinin zorlu pandemi sürecinde karşılaştıkları durumlar onları çevrimiçi özel eğitim ve/veya danışmanlık hizmeti almaya yöneltmiştir. Özel eğitime devam eden otizm spektrum bozukluğu yaşayan çocukların ve ailelerin de pandemide eğitimin sürekliliği ile ilgili sorunlar yaşadıkları görülmektedir.

Otizmlili çocuğu olan çok sayıda aile çocuklarına yönelik neler yapacaklarını ya da çocuğun kendi yaşantısını hangi yönde etkileyeceğinin bilinmezliğinin endişesini taşımaktadır. Sıklıkla özel gereksinimleri olan çocuğun ve ailenin yaşamına uyumunun sağlanabilmesinde birtakım zorluklar yaşanmaktadır. Bütün bu kaygıların temelinde ailelerin bilmedikleri ve farkedemedikleri durumlara karşı duydukları korku belirginleşmektedir (Darıca, 2000). Ailelerin, çocuklarının özel gereksinimleri ile ilgili bilgi eksikliği aileyi strese sokan en önemli nedenlerin başında gelmektedir. Bilgi, özel eğitimde aileler için bir güç kaynağıdır. Özel gereksinimli çocuğa sahip anne-babaların engellerle, sıkıntılarla nasıl ve ne ölçüde başa çıktıkları sosyal desteğin yönetilmesi ile yakından ilgilidir. Özel gereksinimli çocuğa sahip ailelerin yeterli sosyal destek kanallarına sahip olmaları onları kaygı ve korkuların olumsuz etkilerine karşı daha dirençli hale getirecektir (Bircan, 2004). Bu ailelerin ruhsal yönden iyi olmaları çok sayıda güçlüğe sahip olan çocuklarına daha başarılı ve sürdürülebilir olmalarını sağlayacaktır. Aileye sağlanacak destekler ailenin üzerindeki stresi azaltarak ailenin rol ve işlevselliğini doğru bir şekilde yerine getirmesini sağlayacaktır (Amerikan Psikiyatri Birliği, 2007; TODEV, 2002).

Otizmlili çocuğa sahip aileler birçok güçlükle karşılaşmakta, normal gelişen zihin engelli çocukların anne babalarından daha fazla stres yaşamaktadırlar (Moes, Koegel, Shreibman, Loos, 1996). Otizmlili çocuk istediklerini ve gereksinimlerini ifade edememekte, anne babalar bu gereksinimleri anlayamadığı ve karşılayamadıkları zaman kendilerini yetersiz hissetmektedirler. Aileler öğretmen veya uzmanlar liderliğinde çocuğun okulda yaptığı çalışmalarını desteklemek üzere evde de çalışmalar yapmaktadırlar. Bu süreç çocuk için özel eğitimin sürekliliğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle ev programlarını yürüten anne babalar otizm spektrum bozukluğu yaşayan çocukla birlikte eğitim almakta ve uygulama yapma şansı bulmaktadırlar (Kırcaali-İftar & Kutlu, 2017).

2020 yılı itibariyle pandeminin tüm dünyayı tehdit etmesiyle ortaya çıkan durumlar tüm ülkelerin değişim yaşamasına neden olmuştur. Pandemiye neden olan virüsün hızla bulaşması ile yayılmasının kontrol altına alınamıyor olması devam eden iş, okul, ekonomi ve ticaret alanlarının doğrudan etkilenmesine neden olmuştur. Bu nedenle ülkeler halkın sağlığını koruyabilmek için birtakım önlemler almak zorunda kalmışlardır. Bu önlemlerin başında ev karantinaları, sokağa çıkma yasakları, uçuş yasakları toplu taşıma kullanımlarında kısıtlılıklar, sosyal mesafenin uygulanmasına yönelik düzenlemeler gelmektedir. “Evde Kalma” uygulaması bütün ülkelerde zorunlu hale getirilmiş, virüsün yayılım hızı ile

ilgili önleme çalışmaları arasında başarılı olduğu belirtilmiştir. Herkesin evde kaldığı bu dönemde tüm çalışma hayatının evden yürütülmesi uygun görülmüştür. Pandemiye takip eden sağlık sektörü süreçten en çok etkilenen çalışma alanı olmuştur. Sağlık Sektöründen sonra bu süreçten en çok etkilenen ve dönüşüm sürecini yürütmekte zorlanan eğitim sektörü olmuştur. Tüm dünyada yaklaşık 770 milyon öğrenen insan, okulların, üniversitelerin kapanmasından etkilenmiştir (Zhong, 2020). Bu süreçte rakamların bu kadar yüksek oranda oluşu tartışmaların sıklıkla yaşandığı “uzaktan öğretim yaklaşımı”nın eğitimin pandemi sürecinde sürdürülebilirliğini sağlamak için gündeme getirilmiştir. Uzaktan öğretim, çevrimiçi eğitim, online eğitim gibi uygulamalar, eğitim öğretim ekosisteminde tüm dünyanın kabul ettiği ve pandemi sürecinde olmazsa olmazlar arasında etkili ve yaygın olarak kullanılmıştır. Anaokulu öğrencilerinden doktora öğrencileri de dahil olmak üzere tüm öğrencilerin çevrimiçi öğrenme sürecini kullandığı görülmektedir.

Çevrimiçi öğrenme faaliyetlerinde, ortamın sosyalleşmeye açık olmaması öğrenci ve öğretmen için travmatik durumları da beraberinde getirebilmektedir. Bu nedenle sürecin kolaylaştırılması adına ilgi anlayış ve empati yönüyle ders uygulamalarının gereğince tasarlanması gerekmektedir (Bozkurt, 2020).

Bu süreçte normal gelişim gösteren bireylerle birlikte, özel gereksinimli bireyler de çevrimiçi öğrenme uygulamaları ile eğitim öğretim süreçlerini yürütmeye devam etmişlerdir (Mengi ve Alpdoğan, 2020). Fakat bu süreç ciddi bir tartışma sürecini de beraberinde getirmiştir. Özel gereksinimli bireyin ekran başındaki sürecini tek başına takip edemeyişi aile desteğinin vazgeçilmezliğini gündeme getirmiştir. Ailenin teknoloji ile yakın veya uzak ilişkilerinin olması durumu zorlaştıran bir süreci de beraberinde getirmiştir. Özel Eğitimin sürekliliğini sağlaması için yapılan uzaktan eğitim uygulamalarında anne babaların etkin katılımının gerekliliği ortaya koyulmuştur. Mengi ve Alpdoğan (2020)’de yaptıkları araştırmaya göre, velilerin özel eğitim alan çocuklarına evde eğitim vermek için daha fazla sorumluluk alması onların eğiticilik rolünü daha da önemli hale getirmiştir. Fakat velilerin özel eğitim konusundaki bilgi ve beceri eksiklikleri uzaktan eğitim sürecinde özel eğitim alan öğrencilerin eğitim niteliğini de olumsuz etkilemektedir. Dolayısıyla özel eğitim öğretmenlerinin uzaktan eğitim faaliyetlerini ailelerle iş birliği şeklinde yürütülmesi gerektiği ve bu süreçte aile eğitimlerinin daha da yaygınlaştırılması gerektiği ulaşılmıştır. Olgu sunumunun amacı, Türkiye’den Hollanda’ya göç eden ailenin 8 yaşındaki Ö. isimli çocuklarının özel eğitim çalışmalarının çevrimiçi uygulamalar ile yürütülmesidir.

Olgu Sunumu

Aile, çocuğunun durumu ile ilgili bilgi almak ve ev programı almak için Konya il merkezinde çalışmalarını yürüten özel eğitim ve rehabilitasyon merkezine başvurmuştur. Ö. ile ilk değerlendirme ve aile ile öykü alımı görüşmesi 31 Aralık 2020 tarihinde yüz yüze yapılmıştır. 2021 yılında 8 yaşında bir erkek çocuğu olan Ö., Hollanda’da ailesiyle birlikte yaşamaktadır. Ailenin üçüncü çocuğu olan Ö. iki normal gebelik sürecinden sonra tüp bebek yöntemi ile normal doğumla dünyaya gelmiştir. Ö.’nün doğumu sonrasında bakımı ve yetiştirilmesi ile annesi ilgilenmiştir. 18. aya kadar aile Ö. ile ilgili herhangi bir sorun ile karşılaşmadıklarını belirtmiştir. Fakat 18. aydan itibaren özellikle 24. ay ve sonrasında özellikle konuşmada gecikme ve sürekli gözlenen öfke nöbetleri ve öfke kontrolsüzlüğü nedeniyle

Hollanda’da bir uzmana başvurmuşlardır. Aile bu süreçte Ö. ile iletişim kurmakta zorlandığını belirtmiştir. Bu sürecin Ö.’nün gelişimine yönelik bir farklılığın olduğuna işaret ettiğini düşünmüşlerdir. Bu durumlar uzmanla paylaşıldıktan sonra ve uzmanın yaptığı değerlendirme sonucunda Ö.’nün yaygın gelişimsel bozukluklardan otizm spektrum bozukluğu ile tanılanabileceği söylenmiştir. Hollanda’da 1 Ağustos 1998 tarihinde kabul edilen yasa ile, dört-oniki yaş çocuklarına eğitim veren LOM, MLK, ve IOBK isimli okullar ilköğretim özel okulları adı altında birleştirilmiş ve normal okula geri dönüş projesi sonuçlandırılmıştır. Bu değişimle, bakanlık tarafından belirtilen özel eğitim okullarında engel türüne göre değil, eğitsel performans düzeyine göre eğitim öğretim planlaması yapılmaktadır (Heetveld,2006). Bu doğrultuda Ö. Hollanda’da özel eğitim sistemine uygun olarak engel türüne ve bireysel eğitime değil, karma yaş grubu ile grup eğitimi almaktadır. Aile bu süreci takip ederken bazı sorunlar gözlemlemiştir. Fakat yine de uzman tavsiyesi olduğu için özel eğitime devam etmişlerdir. Aile ile yapılan öykü alımı görüşmesinde, geçmişte Hollanda’dan sonra Türkiye’de de bir değerlendirme yapıldığını ve ailenin Türkiye’de yapılan bu değerlendirmeyi de Hollanda’da olduğu gibi önemsemediği kaydedilmiştir.

Aile tarafından aktarılan gelişim öyküsünde, 1,5 yaşında bağımsız olarak denge koordinasyonunu sağlayarak yürüebildiği ifade edilirken, anlamsız sözcük tekrarlarının dikkat çekici olduğu, sözcüklerin anlaşamadığı, ifade edilmiştir. 30 aylıkken tuvalet eğitimini kazanabildiği belirtilmiştir. Bu süreçte ailenin dikkatini çeken farklılıklar arasında, stereotopik hareketlerinin dikkat çekici olduğu, kalem gibi ince uzun nesnelere karşı takıntılı davranış gösterdiği, bu vb. nesnelere bazı zamanlarda asla elinden bırakmadığı özellikle belirtilmiştir. Ayrıca sürekli kendi başına oynamayı tercih ettiği diğer çocuklarla oyun oynamayı kesinlikle reddettiği, özellikle yaşlılarına karşı ilgisiz olduğu, buna karşın kendinden daha küçük çocuklara karşı kısa süreli ilgisinin olabildiği öğrenilmiştir.

Aile Ö.’nün yaşadıklarını anlayabilmek için internet ortamında okumalar ve araştırmalar yapmışlardır. Fakat profesyonel bir eğitim almamışlardır. Ö.’nün Hollanda’da eğitim aldığı kurum tarafından düzenli ve planlı herhangi bir çalışmaya dahil olmadıklarını belirtmişlerdir. Aile Hollanda’da bu süreçle ilgili okul devamlılığı okul düzenine ilişkin Ö.’nün gelişimi ile ilgili bekledikleri ilerlemeyi göremedikleri ve pandemi sürecinde sürekli kısıtlamalar uygulandığı için Türkiye’den çevrimiçi destek almaya karar vermişlerdir.

Aile özel eğitimde çevrimiçi bir uygulamayı daha önce hiç deneyimlemediklerini fakat gelişme kaydedebileceklerini umarak kuruma başvurduklarını belirtmişlerdir. Yapılan çevrimiçi görüşmelerin ardından aile, araştırmacılar ile Ö.’ye ait günlük doğal yaşam deneyimlerinden videolar paylaşmıştır. Araştırmacılar tarafından incelenen videoların ardından ilk değerlendirmede Milli Eğitim Bakanlığı Özel Eğitim Bakanlığı Özel Öğretim Kurumları Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan, Özel Eğitim ve Rehabilitasyon Merkezi Zihinsel Engelli Bireyler Destek Eğitim Programı’nın Bilişsel Becerilere Hazırlık Kaba Değerlendirme Formu değerlendirme aracı olarak kullanılmıştır (Milli Eğitim Bakanlığı, Özel Öğretim Kurumları Genel Müdürlüğü (MEB), 2008). Bu değerlendirmeye göre Ö.’in;

- Göz teması kurma süresinin 1-2 saniye olduğu,
- Görsel uyaran verildiğinde uyarının geldiği yöne bakmadığı,
- İşitsel uyaran verildiğinde uyarının geldiği yöne bakma becerisinin sınırlı olduğu,

- Nesnelere verilen yönergeye uygun olarak, renklerine göre eşleştiremediği,
- Adı söylenen nesnenin resmini belirtilen yönergeye uygun gösteremediği,
- Dinletilen sesleri, uygun resimle eşleştiremediği,
- Tek eylem bildiren yönergeyi yerine getiremediği,
- Farklı gövde yapısına ve büyüklüğüne sahip kalemleri tutma becerisine sahip olmadığı,
- Gösterilen hareketleri taklit edemediği,
- Verilen yönergeye uygun olarak çıkarılan sesleri taklit edemediği,
- Renkleri ayırt edemediği,
- Kontrol edemediği ve dikkat çekici ekolalisinin olduğu buna ek olarak duruma ve nesneye uygun anlamlı sözcük ve cümle kullanımının olmadığı,
- Yaş ve gelişim düzeyine göre sınırlı psikomotor becerilerine sahip olduğu gözlenmiştir.

Çevrimiçi değerlendirme yapılırken aileden destek alınmıştır. Bazı değerlendirme maddeleri birkaç kez ve kameranın yakınlaştırılması ile tekrar tekrar denenmiş ve gözlenmiştir. Oturma davranışının çok kısa süreli olması (1-2 dk), herhangi bir şeye dikkatini odaklamasının sınırlı hatta hiç olmaması, bedensel modellemede taklit becerilerinin olmaması sebebiyle psikomotor becerileri tam olarak değerlendirilememiştir. Bu nedenle her çevrimiçi uygulamada sıklıkla teker teker gözlenmiştir. Değerlendirme ile ilgili anekdotlar kaydedilmiştir.

Ailenin yeterince profesyonel düzeyde özel eğitim ve otizm spektrum bozukluğu ile ilgili bilgi ve deneyiminin olmadığını ifade etmesi nedeniyle ev programına yönelik uygulamalar öncesinde psikolojik danışma ve rehberlik biriminden destek alınmasına karar verilmiştir. Aile özellikle çocuklarını anlamakla ilgili eğitimciden destek beklemediklerini ve görüşmelerde önce kendilerinin ne yapacağına ilişkin destek almak istediklerini vurgulamışlardır. Aile ile yapılan görüşmenin ardından kurum psikolojik danışma ve rehberlik birimi ile iş birliği içinde çevrimiçi görüşmelere başlanmıştır. Çalışmaya psikolojik danışma ve rehberlik birimi birinci ayda her hafta, haftada bir kez olmak üzere toplamda dört çevrimiçi görüşme yaparak katkı sağlamıştır. Birinci ayın sonunda psikolojik danışma ve rehberlik birimi onbeş günde bir kez olmak üzere ayda iki kez görüşme yaparak sürece destek olmuştur.

Psikolojik danışma ve rehberlik birimi aile ile yaptığı görüşmelerde özel eğitim sürecinin yönetilmesinde ailenin rolü, otizm spektrum bozukluğu, otizmde beslenme ile ilgili yönlendirme ve rehberlik davranış problemleri ile başa çıkma konularında aile eğitimi gerçekleştirmiştir. Bu görüşmeler, psikolojik danışmanlık ve rehberlik birimi ve aile ile sürdürülürken öneriler ve yapılması planlanan çalışma olguyu takip eden çocuk gelişimi uzmanı ile iş birliği içinde yürütülmüştür.

Uzaktan yapılan görüşmelerde çocukla doğrudan temas kurulamayacak olması yapılacak olan çalışmanın kısıtlılığını ifade etmektedir. Fakat aile bu konuda teknoloji kullanımı, online platformu açma, kapama, sorun çıktığında sorunun tespiti ve çözümü ile ilgili herhangi bir sorun yaşanmadığını belirtmişlerdir.

Çevrimiçi çalışmalarda, özel gereksinimli çocukla (Ö. ile) birebir temaslı bir çalışma ortamının olmayışı, sürecin yapılandırılmasını başlangıçta ciddi anlamda kısıtlamıştır. Fakat ilerleyen çevrimiçi

çalışmalarda, aile bilinç kazandıkça, öğretmenin birebir temasta bireysel seansa yapması gerekenleri dikkatle, hassasiyetle yapmaya çaba gösterdikleri için her çevrimiçi seans bir öncekine göre daha az kısıtlayıcı olacak şekilde gerçekleştirilmiştir.

Çevrimiçi görüşmelerin başlangıcında eğitimci tarafından aileye bir oturumda aşamalandırılarak kullanılacak materyaller, kaynaklar, çalışma ortamının fiziksel özellikleri ve Ö.'nün eğitsel performans düzeyine göre hedeflenen yapılması gereken çalışmalar anlatılmıştır. Aileye çevrimiçi çalışmanın kaydedilmesi ve arşivlenmesi ile ilgili önerilerde bulunulmuştur. İlerleyen süreçte aile, yaptığı bilgilendirme ile Hollanda'da yasal olarak Ö.'nün özel eğitime devam etme zorunluluğu nedeniyle Ö.'nün haftada dört gün okula belirli kısıtlamalarla ve aksaklıklarla da olsa devam etmesi gerekliliği bildirilmiştir.

Aile, Türkiye ile yaptığı çevrimiçi görüşme sürecinde Hollanda'da devam ettikleri kurumdan aile eğitimi veya ev programına ilişkin herhangi bir destek almadıklarını belirtmiştir. 06 Ocak 2021 tarihi itibarıyla eğitimci ilk bir ayda haftada üç gün çevrimiçi çalışma yapmıştır. Bir ay sonra çevrimiçi görüşmeler haftada beş güne çıkarılmıştır.

Görüşmelerde baba çalışmak zorunda olduğu için anne aktif rol almak istediğini belirtmiştir. Çevrimiçi çalışmalar anne ile birlikte yürütülmüştür. Her çevrimiçi çalışmada anneye yönerge verilmiştir. Nasıl uygulanması gerektiği anlatılmıştır. Anne uygulama yaparken, eş zamanlı olarak eğitimci ekranda model olma yöntemiyle anneye destek olmuştur. Aile görüşmesinden ve Ö.'nün değerlendirilmesinden sonra, evde çevrimiçi özel eğitim programının birinci basamağında, ilk hedef masada oturma davranışının geliştirilmesi ve göz kontağı kurma süresinin uzatılması olarak belirlenmiştir. Çalışılacak becerinin öğretimi, fiziksel ortam ve kullanılacak materyaller ile ilgili aileye her seans öncesinde en az üç gün öncesinde maille gönderilmiştir. Çevrimiçi görüşmenin başlangıcında öncelikle ailenin bilgilendirme mailini okuyup, çalıştığı teyit edildikten sonra uygulama yapılmaya başlanmıştır. Uygulama sırasında gerektiğinde eğitimci anneye önerilerde bulunmuş ve müdahale edilerek süreç yönetilmiştir. Anne eğitimciye Ö.'nün sevdiği besinleri kullanarak çevrimiçi uygulamayı yönetme sürecini kolaylaştırabilir miyiz? önerisinde bulunulmuştur. Özel eğitimde pekiştirici kullanımı bazı vakalarda değerlendiren eğitimci, çevrimiçi bir uygulamada annenin bu süreci yönetme noktasındaki kaygılarından dolayı bu yöntemin uygulanmasını önermemiştir. Fakat bu önerinin anneden gelmesi üzerine, eğitimci anne ile fikir birliği doğrultusunda psikolojik danışma ve rehberlik birimine de bilgi verilerek iki haftalık çevrimiçi uygulama pekiştirici kullanımı ile planlanmıştır. En sevdiği iki besin (biri tatlı-biri tuzlu) minik parçalara bölünerek, uygulamayı engellemeyecek şekilde seans içerisinde uygun yöntemle Ö.'ye verildi. Pekiştiriciyle çalışmanın özel eğitim süreci olumlu etkilediği ve annenin uygulamaları yönetmesinde olumlu katkı sağladığı gözlenmiştir. Anne bu süreçte kendini daha başarılı hissettiğini belirtmiştir. Pekiştiriciyle yürütülen iki haftalık çevrimiçi uygulamada ilk olarak fiziksel yardım ile yaptığı her doğru davranıştan sonra sabit oranla pekiştirici verilmiştir.

Evde çevrimiçi özel eğitim programının ilk hedefi masada oturma davranışının geliştirilmesi ve göz kontağı kurma süresinin uzatılması olarak belirlenmiştir. Çalışılacak becerinin öğretimi, ortam ve kullanılacak nesnelere ile ilgili aileye öncelikle maille bilgilendirme yapılmıştır. Görüşme esnasında

öncelikle ailenin bilgilendirme metnini okuyup, çalıştığı teyit edildikten sonra kısa bir açıklama yapılmış ve ailenin sorularını yanıtlanmıştır. Gerekli yerlerde müdahale edilip, yönlendirme yapılacağı ile ilgili aileye bilgi verilmiştir.

Çalışılan konuyla ilgili üçüncü görüşmede, çalışılan beceri modellendikten sonra Ö.'nün kendi gerçekleştirdiği istenen davranışı sabit oranla pekiştirilmiştir. Bunu da başarılı bir şekilde gerçekleştirdikten sonra, bir haftanın sonunda her üç istenen davranışın ardından değişken oranlı olarak pekiştirilmiştir. İki hafta sonra sosyal pekiştirece geçilmiş ve “çenesine dokunsal uyarın verilir ve aferin denilerek” değişken oranlı olarak pekiştirilmiştir. Çocuğun ilgisini çekebilecek nesnelere ve oyunlar ile göz teması süresi bir buçuk haftanın sonunda dokuz-on saniyeye kadar ilerlemiştir. İkinci haftanın sonunda hareket taklidi çalışılmaya başlanmıştır. Hareket taklidi çalışırken, göz teması süresini uzatma çalışmaları da birlikte yürütülmüştür. Bununla birlikte masada oturma davranışı gelişirken masada oturma süresini arttırma, basit yönergelere uyma için çalışmalar yapılmıştır. Sevdiği oyuncaklarla ve nesnelere özellikle masada çalışmalar yapılmıştır. Anne, Ö.'nün dikkatini çalışmaya odakladığında bir süre bekleyip yönergeyi söylemesi ve istenilen davranışı modellemesi için yönlendirilmiştir. Anne, Ö. yönergeyi takip etmede beceri kazandıkça modellemeyi bırakması için yönlendirilmiştir. Bir ay sonunda masada 40 dakikalık görüşme saati boyunca oturarak çalışmaya başlanmıştır. Yönerge takibi ve taklit becerisi kazanıldıktan sonra eğitim programının diğer hedefleri de uygulanmaya başlanmıştır. Bazı nesnelere fotoğrafını tanıması için Ö.'nün sözcük dağarcığını genişletme çalışmaları yapılmıştır. Anne, nesnenin fotoğrafını (örneğin köpek), masanın üzerinde Ö.'nün önüne koymuştur. Ö. nesneye baktığından emin olduktan sonra, anne “Bu bir köpek, köpeği göster.” Diye yönerge vermesi için yönlendirilmiştir. Eğer gerekiyorsa anne ilk sefer için Ö.'in elini tutarak göstermiştir. Diğer nesnelere içinde aynı yöntem uygulanmıştır. Sonra iki nesne fotoğrafı masaya koyulmuştur ve ikisi arasından istenen nesneyi gösterme çalışması yapılmıştır. Ö. doğru olanı gösterdiğinde ödüllendirilmiştir. Ö. doğru olanı göstermediğinde ise anne, Ö.'nün eliyle doğru olan nesneyi fiziksel yardım yöntemiyle göstermiştir. Birçok kez doğru olan nesneyi gösterdiğinde ise yeni bir yönerge ile diğer nesneyi göstermesi istenmiştir. Anne, fotoğrafların yerlerini değiştirerek süreci tekrar etmiştir. Sorulan iki nesneyi beş denemeden dört seferinde doğru gösterdikten sonra, üçüncü bir fotoğraf gösterilip deneme süreci yeniden başlatılmıştır. Öğrendiği nesnelere eşleme becerileri çalışılmıştır. Bunun yanında ek olarak ilgili materyallerle ince motor beceriler de çalışılmıştır. Altı aylık eğitim boyunca, Ö. bu yöntemle otuz beş nesnenin adını öğrenmiştir. Süreçte bununla birlikte basit seslerin taklidi üzerine ek çalışmalar yapılmıştır. Aynı yöntem ile renk tanıma ve eşleme çalışması yapılmıştır. Anne, Ö. ile masada oturarak ona bakmasını bekleyerek ya da ilgi çekici bir hareket veya sözle istenen sesi vurgulayarak taklit etmesini istemesi için yönlendirilmiştir. Önce çıkardığı her ses için pekiştirilmiştir. Sonra ise istenen sesi tam olarak çıkardığında pekiştirilmeye başlanmıştır. Aileye, Tohum Eğitim Uygulaması önerilmiş, anneyle etkileşimli bir şekilde nesne tanıma ve eşleme becerileri ev ödevi olarak çalışılmıştır. Tohum Eğitim Uygulaması, Tohum Otizm vakfı tarafından, özel gereksinimli ve normal gelişim göstermeyen çocukların bilişsel gelişimlerinin desteklenmesi amacıyla geliştirilmiştir. Uygulamada Dinle-Anla, Nesne Eşleme, Nesne Tanıma, Vücudumuz ve Eylemler olmak üzere beş bölüm bulunmaktadır. Dinle-Anla bölümünde 5N1K soruları sorulur ve çocuğun dinledikleriyle ilgili

soruların yanıtlarını resimler üzerinden gösterilmesi istenmektedir. Nesne tanıma bölümünde sınıflandırılmış olarak verilen (örneğin meyveler, hayvanlar) adı söylenen nesneyi göstermesi ve nesne eşlemede ise bu nesnelere aynı olanları ile eşlenmesi beklenmektedir. (<https://www.tohumotizm.org.tr/>).

Çevrimiçi uygulamalarda anne desteği ile Ö.'nün gayreti ve hızlı ilerlemesi ile ilk bir ayın sonunda masada oturma süresi de kırk dakikaya ulaşmıştır. Kırk dakika boyunca masada oturarak çalışma yapılması gerçekleştirilmiştir. Masada oturma davranışının gelişmesi ile kalem tutma becerisini kazandırma ve sınırlı alan boyamaya yönelik çalışılmıştır. Makas tutma, kesme ve el göz koordinasyonunu arttırmak için aynı yöntem ile çalışılmıştır. Evde annenin çalışması için öz bakım becerilerinin geliştirilmesi için ayrı program yapılmıştır. İlk olarak el yıkama çalışılmıştır. 1 ay sonunda tuvalet ihtiyacından sonra ellerini yıkamaya başladığı öğrenilmiştir. Bunun ardından diş fırçalama çalışması için anne yönlendirilmiştir. Ancak Ö.'in tırnak kesme, saç kestirme ve diş fırçalama gibi konularda duyu hassasiyeti bulunduğu için diş fırçalama bir ilerleme kaydedilememiştir. Bu konuda bir süre sonra tekrar bir çalışma yapılacağı anneye bildirilmiştir. Fakat bu süreçte bu durumla ilgili herhangi bir şey yapılmamasına anne ile birlikte karar verilmiştir. Anne, konuyla ilgili yardım almaları için Hollanda'daki okullarındaki ergoterapistle yönlendirilmiştir. Ö.'nün masa silme becerisini kazanması için anne her çevrimiçi uygulamadan sonra ve her yemekten sonra Ö.'ye masayı silmesi için ne yapması gerektiği anlatılmıştır. İstenen davranışı önce annenin modellemesi ardından da Ö.'den yapması istenmiştir. Bu doğrultuda, aktarma çalışmaları yapılmıştır. Geniş bir kaptan diğerine kepçeyle, kaşık kullanarak, maşa kullanarak aktarma, sürahidenden bardağa aktarma çalışmaları yapılmıştır. Anneye yemek servisinde Ö.'den yardım istemesi için yönlendirme yapılmıştır. Becerilerin sürekli tekrarlanması gerekliliği anlatılmıştır.

Dört aylık eğitim sonunda Hollanda'daki okulundaki öğretmenler, aileye Ö.'in okulda oturarak çalıştığını, yönerge alımının geliştiğini söylemişlerdir. Ö.'in öfke nöbetleri istediği olmadığında ya da çalışmak istemediği zamanlarda devam ettiği aktarılmıştır. Ö. tepkisini çığlık atarak gösteriyordu, ağlıyordu. Bu durumda aile ağlamayı bırakması için Ö.'nün istediklerini yaptıklarını belirtmişlerdir. Ö.'nün bu tepkisi ile ilgili psikolojik danışma birimi ile birlikte destek uygulama çalışması yapılmıştır. Eğitimci boyutunda, anne baba ile çevrimiçi görüşme yapılarak Ö., böyle bir durum yaşandığında nasıl bir tutum ve davranış göstermeleri gerektiği anlatılmıştır. Anne ve babanın bu konuda nasıl hissettiği üzerine konuşulmuştur. Bu konudaki soruları yanıtlanmıştır. Bu durumla ilgili uygulamalar yapılmasına karar verilmiştir.

Aile, Ö. ağlasa da kendine ve çevreye zarar vermesini önleyerek davranışını görmezden gelmeleri için yönlendirilmiştir. Aynı zamanda dürtü kontrolünü arttırmaya yönelik çalışmalar yapılmıştır. Örneğin müzikle beraber yürüme, müzik durunca durma, trampolinde zil sesi ile zıplama, zil sesi bitince zıplamayı bırakma, düz çizgi üzerinde ritimle yürüme yapılan çalışmalar arasında yer almıştır. Kuralların ve sınırların farkına varması için sınırlı alan boyama çalışması yapılmıştır. İlk zamanlarda öfke nöbetleri artarak devam etmiş fakat ailenin kararlılığı ve sürekliliği sayesinde sönme patlaması yaşanmıştır. Daha sonra ağlama davranışı yavaş yavaş azalmıştır.

Altı aylık eğitim sonunda Ö. Türkiye'ye gelmiş ve yüz yüze dokuz seans çalışılmıştır. Türkiye'deki yüz yüze yapılan çalışmalarda, öncelikle anne ile yürütülen çevrimiçi çalışmalara yönelik genel bir beceri kontrol çalışması yapılmıştır. Uzaktan yapılan görüşmelerde çalışılan becerilerin genelleme çalışmaları yapılmıştır. İki aşamalı ve üç aşamalı yönerge takibi çalışılmış ve dokuz seans sonucunda istenilen becerileri bağımsız yapabilecek duruma gelmiştir. İletişim ve sosyal becerilerini artırmaya yönelik küçük kardeşi ile birlikte oyun oynama ve oyunu devam ettirme becerisini geliştirmeye yönelik çalışılmıştır. Yüz yüze yapılan son değerlendirmede Zihinsel Engelli Bireyler Destek Eğitim Programı'nın Bilişsel Becerilere Hazırlık Kaba Değerlendirme Formu değerlendirme aracı olarak kullanılmıştır (Milli Eğitim Bakanlığı, Özel Öğretim Kurumları Genel Müdürlüğü (MEB), 2008). Bu değerlendirmeye göre Ö.'nün;

- Göz temasının 12-13 saniyeye kadar uzadığı,
- Görsel uyaran verildiğinde uyarının geldiği yöne baktığı,
- İşitsel uyaran verildiğinde uyarının geldiği yöne baktığı,
- Hareketi taklit edebildiği,
- Sesleri taklit edebildiği,
- Adı söylenen nesnenin resmini gösterdiği,
- Tek eylem bildiren yönergeyi yerine getirdiği,
- İki ve üç basamaklı yönergeleri yerine getirdiği,
- İki nesne arasından istenilen nesneyi gösterip, verdiği,
- Koşullu yönergeleri yerine getirdiği,
- Sınırlı alanları boyayabildiği bununla birlikte kalem tutma becerisinin geliştiği,
- Şekilleri rastgele boyayabildiği,
- Ellerini yıkayabildiği,
- Masada oturma davranışının geliştiği ve masada oturma süresinin kırk dakikaya kadar uzadığı,
- Nesnelere renklerine göre eşleştirdiği,
- Makas kullanma becerisi kazandığı,
- Kırk nesne kartıyla eşleme yapabildiği gözlemlenmiştir.

Ö.'nün dil gelişimi hariç diğer alanlardaki becerileri hızlı ilerlemiştir ancak dil gelişimindeki ilerlemenin nispeten daha yavaş devam ettiği belirlenmiştir. Okul öncesi çağında kritik beceriler ve farkındalıklar açısından farklı gelişim dönemlerinde bulunan çocukların çevre bilinci ve geri dönüşüm farkındalığı kazanmaları adına, okul öncesi öğretmenlerine büyük görev düşmektedir. Okul öncesi öğretmen adaylarının geri dönüşüm konusundaki farkındalıkları dünyanın daha duyarlı ve sağlıklı bir yer olması için önem teşkil etmektedir. Gelecek nesillerin mimarı olan öğretmen adaylarının, çevre ve geri dönüşüm farkındalığı alanlarındaki bilgi, davranış ve farkındalık düzeyleri gelecek nesillerin farkındalıkları açısından büyük oranda belirleyicidir. Buradan yola çıkarak bu çalışmada okul öncesi öğrenen adaylarının geri dönüşüm farkındalıklarının belirlenmesi amaçlanmıştır.

Tartışma

Bu araştırmanın amacı; otizm tanılı bir çocukla pandemi sürecinde çevrimiçi olarak yürütülen ev programı ve özel eğitim uygulamalarının etkisini incelemektir. Çevrim içi yürütülen ev programı ile Ö.'nün algı, yönerge alma, boyama çalışmaları, eşleme becerileri, taklit becerilerinde gelişme olduğu, ifade edici dil becerilerinin ise gelişiminin yavaş olduğu tespit edilmiştir.

Otizmlı çocuklar ile yürütülen çevrim içi eğitimlerin, Simacek, Dimian, ve McComas (2017) çocukların kendine özgü davranışlarını azalttığını, Meadan vd. (2016) çocuklarda iletişim başlatma becerilerini geliştirdiğini, Vismara, Young, ve Rogers (2012) sosyal iletişim becerilerini, ip uçlu ve kendiliğinden ifade edici dil kullanımı ve kendiliğinden taklit etme becerilerini arttığı, Benson vd., (2018) çocuklarda talep etme becerisinde artış, kendini yaralama davranışlarında azalma, alternatif iletişim veya sözel dil kullanımını arttırdığı, Suess, Wacker, Schwartz, Lustig, ve Detrick (2016) talep etme becerisinde ve beceri tamamlama davranışlarında artış ve problem davranışlarda azalma, Vismara, McCormick, Young, Nadhan, ve Monlux (2013) işlevsel kelime uzunluğunun arttığı, Wainer ve İngersoll (2012) taklit becerilerinin arttığı tespit edilmiştir. Bu araştırma sonuçları, Otizm Spektrum Bozukluğu olan çocuklarla çevrim içi yürütülen ev programlarının, özel eğitim uygulamalarında belirlenen hedef ve becerilerin geliştirilmesinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Çetin ve Ercan (2021) yaptıkları çalışmada çevrim içi eğitimin otizm spektrum bozukluğu olan çocuklarda, ders yapmada isteksizlik, uygun göz kontağı kuramama, rutinlerinin bozulması, ev ortamında kısıtlı kalmaları, Mengi ve Alpdoğan (2020)'ın yaptıkları çalışmada, özel eğitimde kullanılan materyal, teknolojilerin amaca uygun olmadığı, bireylerin motivasyonun sağlanması, problem davranışlar konusunda olumsuz etkilere sahip olduğu saptanmıştır. Bu araştırma sonuçları, Otizm Spektrum Bozukluğu olan çocuklarla çevrim içi yürütülen ev programlarının, özel eğitim uygulamalarında belirlenen hedef ve becerilerin geliştirilmesinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Alan yazında yapılan araştırmalar, özel gereksinimli çocukların ailelerinin eğitime katılmasının çocukların eğitimindeki ilerlemeyi arttırdığını göstermektedir. (Diler Sönmez, 2008; Aslan, İftar ve Uzuner, 2009; Çelik, 2012, Şeker, 2013; Turan, Koca ve Uzuner, 2019). Son yıllarda teknolojinin ilerleyişi ile birlikte çevrim içi olarak yürütülen erken müdahale ve eğitim uygulamalarının arttığı (Curtiss vd., 2016) ve bu ev programlarının çocukların eğitimi üzerinde olumlu etkilerinin olduğu görülmektedir (Meadan, Angell, Stoner ve Daczewitz, 2014; Çetin ve Ercan, 2021).

Otizm spektrum bozukluğu çok geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Bu çalışmada tek bir vaka ile çalışılması sınırlılık olmuştur. Sonuç olarak küreselleşen dünyada yaşanan pandemi koşullarında yeni ve güncellenebilir eğitim ve öğretim uygulamalarını zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle özel bir grup olan otizm spektrum bozukluğuna sahip çocukların eğitimlerinin devamlılığı için çevrim içi eğitim ve ev programı bir alternatif olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Pandemi sürecinde özel eğitim alanındaki çalışmaların çevrimiçiye herhangi bir teknolojik, dijital hazırlık yapılmadan, ailelere ve öğretmenlere herhangi bir eğitim verilmeden hayata geçirilmesi zor bir süreci de beraberinde getirmiştir. Bu süreçte özel gereksinimli bireyin ailesi ve özel eğitim alanında çalışan öğretmenler çevrimiçi çalışmalarda farklı zorluklarla karşılaşmışlardır. Sonuç olarak bu olguda bireysel özel eğitim seansının, bilinçli bir aile ile uygulanması bazı zorlukların aşılabildiğini göstermektedir. Olguda, ailenin isteği üzerine başlayan bu süreç öğrenci de gelişen durumları ifade etmektedir. Bu süreçte ailenin farkındalığına yönelik birtakım değişikliklerde gözlemlenmiştir. Bu olgunun sonucunda, aile tarafından bilinçli takip edilen, bağışıklık sistemi zayıf olması nedeniyle okula gelip gidemeyen öğrenciler için de önemli bir deneyimi ve gelişmeyi ortaya koyduğu görülmektedir.

Araştırmacılara yönelik öneriler

Ailelerin çocukları ile uygulayabileceği eğitim uygulamalarının hem teorik hem de pratik uygulama örneklerinin olduğu uygulamalar geliştirilebilir. Ailelerin uzmanlara ulaşım danışmanlık alabileceği uygulamalar geliştirilebilir. Bu olgu sunumu otizmli bir bireye yönelik çevrim içi yürütülen ev programının etkisini ortaya koymaktadır, gelecek çalışmalar için farklı engel gruplarında etkisi incelenebilir. Otizm spektrum bozukluğu olan çocuklarda farklı hedef ve becerilerin planlandığı bir çalışma yapılabilir. Özel eğitimde çevrimiçi eğitimi destekleyen alanında dijital uygulamalar geliştirilebilir.

Uzmanlara yönelik öneriler

Ev programı yerine kurum merkezli bir program yürütülebilir. Çevrim içi eğitim süreci, aile ile birlikte yürütülecek yalnızca dil konuşma ve alternatif iletişim becerilerine yönelik oluşturulacak programların etkisi incelenebilir. Çevrim içi eğitim sürecinde, aile ile birlikte yürütülecek oyun becerilerini geliştirmeye yönelik oluşturulacak programların etkisi incelenebilir. Çevrim içi eğitimlerin uygulanabilirliğine dair öğretmenlere eğitimler verilebilir. Ailelere yönelik özel gereksinimli çocukların eğitiminde aile katılımının önemini vurgulayan seminerler düzenlenebilir.

Kaynakça

- Amerikan Psikiyatri Birliği. (2007). Ruhsal bozuklukların tanıs ve sayımsal el kitabı, yeniden gözden geçirilmiş 4. baskı (DSMIV_TR). Amerikan Psikiyatri Birliği Washington D.C 200'den Köroğlu E (çev.) Hekimler Birliği. Ankara.
- Aslan, Y.G., Kırcaali-İftar, G. & Uzuner, Y. (2009). Otistik çocuklar için davranışsal eğitim programı (OÇİDEP) ev uygulamasının bir çocukla incelenmesi. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi, 10 (1) 1-25.
- Benson, S. S., Dimian, A. F., Elmquist, M., Simacek, J., McComas, J. J., & Symons, F. J. (2018). Coaching parents to assess and treat self-injurious behaviour via telehealth. *Journal of Intellectual Disability Research*, 62(12), 1114-1123. doi: 10.1111/jir.12456.
- Bircan, G.A. (2004). Otistik çocuğa sahip ailelerin aile işlevlerinin incelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bozkurt, A. (2020). Koronavirüs (Covid-19) pandemi süreci ve pandemi sonrası dünyada eğitime yönelik değerlendirmeler: Yeni normal ve yeni eğitim paradigması. *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi*, 6, 3, 112-142.
- Curtiss, S. L., Pearson, J. N., Akamoglu, Y., Fisher, K. W., Snodgrass, M. R., Meyer, L. E. & Halle, J. W. (2016). Bringing instructional strategies home: Reaching families online. *Teaching Exceptional Children*, 48(3), 159-167.
- Çelik, S. (2012). Problem davranışları önlemeye yönelik başarıya ilk adım erken eğitim programı anaokulu versiyonunun etkililiği. Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Çetin, Ş. & Ercan, T. (2021). Otizme sahip ergen öğrencilerin uzaktan eğitim deneyimlerinin ebeveyn aracılığı ile incelenmesi. *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 105– 121.
- Darıca, N. (2000). Otizm ve otistik çocuklar. Özgür Yayınları, İstanbul, 145-149.
- Diler Sönmez, N. (2008). Eve dayalı gündüz tuvalet kontrolü aile eğitimi programının annelerin kurulum kaydı tutma ile gündüz tuvalet kontrolü kazandırma becerisini ve çocukların gündüz tuvalet kontrolünü kazanmasındaki etkisi. Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Heetveld, G. (2006). *Compedium Basisonderwijsü Basisteksten Over de Basisschool*. Oenkerkü: Heetveld.
- Kırcaali-İftar, G. & Kutlu, M. (2017). Otizm spektrum bozukluğu olan çocukların aileleri: Aileleri anlama ve işbirliği kurma. E. Tekin (Ed.). Otizm spektrum bozukluğu olan çocuklar ve eğitimleri içinde, (s. 523-554). Ankara: Vize.
- Meadan, H., Snodgrass, M. R., Meyer, L. E., Fisher, K. W., Chung, M. Y., & Halle, J. W. (2016). Internet-Based Parent-Implemented Intervention for Young Children With Autism. *Journal of Early Intervention*, 38(1), 3–23. doi:10.1177/1053815116630327.
- Mengi, A. & Alpdoğan, Y. (2020). COVID-19 salgını sürecinde özel eğitim öğrencilerinin uzaktan eğitim süreçlerine ilişkin öğretmen görüşlerinin incelenmesi. *Milli Eğitim Dergisi*, 49(1), 413–437. doi:10.37669/milliegitim.776226.
- Milli Eğitim Bakanlığı, Özel Öğretim Kurumları Genel Müdürlüğü (MEB). (2008). Özel eğitim ve rehabilitasyon merkezi zihinsel engelli bireyler destek eğitim programı.

https://orgm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2013_09/04010347_zihinselengellibireylerdeitekitimprogram.pdf.

Moes D., Koegel R.L., Schreibman L., & Loos LM. (1996). Stress profiles for mothers and fathers of children with autism. *Psychol Reports*, 71(3), 1272- 1274.

Simacek, J., Dimian, A. F., & McComas, J. J. (2017). Communication intervention for young children with severe neurodevelopmental disabilities via telehealth. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 47(3), 744-767. doi: 10.1007/s10803-016-3006-z.

Suess, A. N., Wacker, D. P., Schwartz, J. E., Lustig, N., & Detrick, J. (2016). Preliminary evidence on the use of telehealth in an outpatient behavior clinic. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 49(3), 686-692. doi: 10.1002/jaba.305.

Şeker, E. (2013). Özel gereksinimli çocuğa sahip ebeveynlere yönelik olarak düzenlenen aile eğitimi etkinliklerinin değerlendirilmesi. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Todev. Türkiye Otistiklere Destek ve Eğitim Vakfı. Eylül Sayı:2 todev@mail.koc.net, 2002.

Tohum Otizm <https://www.tohumotizm.org.tr/dinle-konus-ve-tohum-egitim-mobil-uygulamalari-yayinda/>

Turan, Z., Koca, A. & Uzuner, Y. (2019). İşitme kayıplı çocuğu olan bir annenin aile eğitimi sürecinin incelenmesi. *Özel Eğitim Dergisi*, 20,1, 93-117.

Vismara, L. A., McCormick, C., Young, G. S., Nadhan, A., & Monlux, K. (2013). Preliminary findings of a telehealth approach to parent training in autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 43(12), 2953-2969. doi: 10.1007/s10803-013-1841-8.

Vismara, L. A., Young, G. S., & Rogers, S. J. (2012). Telehealth for expanding the reach of early autism training to parents. *Autism Research and Treatment*, 121878, 1-12. doi: 10.1155/2012/121878.

Wainer, A. L., & Ingersoll, B. R. (2012). Disseminating ASD interventions: A pilot study of a distance learning program for parents and professionals. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 43(1), 1-14. doi: 10.1007/s10803-012-1538-4.

Zhong, R. (2020). The Coronavirus Exposes Education's Digital Divide. *nytimes.com*: <https://www.nytimes.com/2020/03/17/technology/china-schools-coronavirus.html> adresinden alındı.